

Pinsko pavieto bajoro Teodoro Radzevičiaus siūlymai dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškų teismų veiklos pagerinimo (XVIII amžiaus pabaigoje)

Adam Stankevič

<https://orcid.org/0000-0003-0788-3507>

Lietuvos istorijos instituto

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos skyriaus mokslo darbuotojas

humanitarinių mokslų daktaras

Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius, Lietuva

Tel. (+370 5) 261 7273

El. pastas: stankevic.adam@gmail.com

Straipsnyje analizuojamas Pinsko pavieto taurininko Teodoro Radzevičiaus parengtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškų teismų (žemės, pilies, ribų, trečiųjų ir Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo) veiklos pagerinimo projektas. Siekiama atskleisti pagrindines rankraščio autoriaus išskirtas ydingos bajoriškų teismų veiklos priežastis ir aptarti jo siūlymus, kurie turėjo šią padėtį ištaisyti. Svarbiausi T. Radzevičiaus siūlomos teismų reformos postulatai buvo šie: visuotinis teisėjų renkamas, teisėjų kadencijų įvedimas, teisėjų atsakomybės ribų išplėtimas, kolegialus bylų nagrinėjimas. Dalis šių principų buvo įgyvendinti Ketverių metų Seime.

Pagrindiniai žodžiai: Teodoras Radzevičius, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismai, teismų reforma, teisėjo pareigybė.

Proposals of the Pinsk District Nobleman Teodor Rodziewicz Regarding the Improvement of the Activities of the Nobility Courts in the Grand Duchy of Lithuania (Late 18th Century)

This article analyzes the project for the improvement of the activities of the nobility (land, castle, border, arbitral tribunal and the Supreme Tribunal of Lithuania) courts of the Grand Duchy of Lithuania prepared by Teodor Rodziewicz, a nobleman of the Pinsk district, having the title of cup-bearer. The aim is to reveal the main reasons for the flawed activities of the nobility courts, as singled out by the author of the manuscript, and to discuss his suggestions, which were aimed at remedying this situation. The most important postulates of the judicial reform proposed by T. Rodziewicz were the following: general election of judges, introduction of the fixed terms of office for judges, extension of the areas of responsibility of judges, and collegial examination of cases. Some of these principles were implemented in the Four-Year Sejm.

Keywords: Teodor Rodziewicz, courts of the Grand Duchy of Lithuania, court reform, position of the judge.

Received: 29/09/2020. Accepted: 04/11/2020

Copyright © 2020 Adam Stankevič. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Lietuvos valstybės istorijos archyvo (toliau – LVIA) 1135 fonde saugoma byla, kurioje randame kelių lapų tekstą, pavadintą „Piliečio pastabos apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismus (*Uwagi obywatelskie o jurydykcyjach Wielkiego Księstwa Litewskiego*)“¹. Tik vėliau pavadinimas buvo papildytas priedašu, nurodančiu autorių: „parašytas taurininko Radzevičiaus, dabar Pinsko žemės teismo raštininko“ (*przez jegomość pana Rodziewiczza cześnika, teraz pisarza ziemskiego pińskiego*). Pinsko pavieto taurininkas Teodoras Radzevičius iki šiol istoriografijoje buvo mažai žinomas asmuo, bet minėtas rašinyse verčia į jį pažvelgti įdėmiau. Nors trūksta faktų išsamesnei jo biografijai, vis dėlto kai kurie duomenys yra gana iškalbingi. Pasirodo, Radzevičius buvo asmuo, gerai susipažinęs su praktine Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) bajoriškų teismų veikla. Kurį laiką septintajame ir aštuntajame XVIII a. dešimtmetyje jis dirbo Pinsko pavieto žemės ir pilies teismų raštinėse, abiejose atlikdamas regento arba kitaip raštininko pavaduotojo darbą. 1776 m. jis gavo pirmas pareigas paviete – tapo Pinsko pavieto pilininku, o 1780 m. jau turėjo kiek aukštesnio rango Pinsko taurininko pareigybę (abi buvo titulinės). Galiausiai 1790 m. vasario mėnesį vykusiame elekciniame seimelyje jis buvo išrinktas Pinsko žemės teismo raštininku². T. Radzevičius buvo susigiminiavęs su Tomu Kuženeckiu, kurį ir pakeitė Pinsko žemės teismo raštininko pareigose (buvo vedęs pastarojo dukrą). Nedaug žinome apie jo dalyvavimą politiniame gyvenime, bet 1790 m. jis pasirašė šio pavieto instrukciją pasiuntiniams į Seimą jau kaip Pinsko žemės teismo raštininkas³. Radzevičius buvo vertinamas Pinsko pavieto bajorų: 1789 m. gegužės 30 d. įstatymu jis buvo paskirtas į komisiją, kuri Pinsko paviete turėjo tikrinti žemės valdytojų pasauliečių ir dvasininkų mokamus mokesčius („Būdas surasti pajamų iš bajorų...“, 1789). Įvertinimo sulaukė ir geras jo teisminių reikalų išmanymas: nebūdamas pasiuntiniu į Seimą 1791 m. birželio 29 d. jis buvo paskirtas į komisiją, turėjusią rengti visai Abiejų Tautų Respublikai bendrą civilinės ir baudžiamosios teisės kodeksą, kuris Lietuvoje turėjo pakeisti nuo 1588 m. galiojusį Trečiąjį Lietuvos Statutą (Zdrójkowski, 1958, p. 108).

Trijų lapų tekste Radzevičius samprotavo apie teisingumą vykdančių institucijų svarbą, jų trūkumus LDK, toliau paeiliui aptardamas žemės, pilies, ribų, trečiųjų ir vyriausiojo teismo „pagerinimo būdus“. Nežinome konkrečios datos, kada buvo parašytos „Piliečio pastabos apie LDK teismus“. Vėliausias rankraštyje paminėtas įstatymas yra datuojamas 1784 metais. Priedašas apie tapimą Pinsko žemės teismo raštininku galėjo atsirasti ne anksčiau kaip 1790 m. vasarį. Tad šios dvi datos ir įrėmina laikotarpį, kurio metu atsirado patarimai dėl LDK teismų reformos.

XVIII a. antroje pusėje vyko Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų sistemos modernizavimas, svarbūs pavietų teismų veiklos organizavimo ir teisėjų darbo reglamentavimo pokyčiai: buvo keičiama teismų sudėtis, nustatoma nauja teisėjų rinkimo tvarka, detaliau apibrėžiama teismų kompetencija, reglamentuojama teismų veikla, teisėjų ir raštinės darbas (Vansevičius, 2002; Šmigelskytė-Stukienė, 2017). Vis dėlto, kaip liudija Radzevičiaus projektas, nepaisant šių pertvarkymų, teismai savo funkcijas

¹ *Teodoro Radzevičiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškų teismų reformos projektas (1784–1790)*, LVIA, f. 1135, ap. 2, b. 61, l. 9–11v. Rankraštyje tekstas yra suskirstytas dalimis su tokiomis antraštelėmis: „Teismų trūkumų priežastys“ (l. 9), „Teismų [veiklos] pagerinimo būdai. Žemės teismas“ (l. 9–9v), „Žemės ir pilies [teismo] teisėjai“ (l. 9v–10), „Pilies teismai“ (l. 10), „Ribų teismai“ (l. 10–11), „Trečiųjų teismai“ (l. 11), „Lietuvos Tribunolas“ (l. 11v). Toliau straipsnyje aptariant rankraštį nuorodų į konkretų lapą nėra pateikiama.

² Už informaciją apie T. Radzevičiaus turėtas pareigas nuoširdžiai dėkoju Baltarusijos istorikui dr. Andrejui Radamanui.

³ Įdomu pažymėti, kad šioje instrukcijoje vienas iš punktų buvo susijęs su teisingumo vykdymo institucijų reforma: pilies teismo teisėjai turėtų būti renkami vietos bajorų, turėtų būti įvestos darbo kadencijos visų teismų teisėjams, ribų teismai turėtų dirbti sesijų principu (Jurgaitis *et al.*, 2015, p. 318).

atliko nepakankamai efektyviai. Autorius teigė, kad teismai nesusitvarkydavo su jiems teikiamų bylų skaičiumi, procesai užtrukdavo per kelias kartas („kiek tik valstybėje teismų, visi prisipildę skausmo, galo nerandančiomis piliečių skriaudomis“). Problema lietė daugumos bajorų interesus. Esą retas kuris jų galėjo buvo ramus, neprarasdamas laiko ir pinigų bylinėjimuisi teismuose dėl užgrobtos valdos, paveldėjimo ar paskolos: „tik tas gali būti nutolęs nuo teisės, kuris kantriai kenčia kaimyno vykdomus atim�nėjimus ir nedrįsta jo prievartai priešintis teisiniu keliu“. Radzevičius teigė, kad besibylinėjančių teismuose skaičius buvo didesnis nei karių skaičius kariuomenėje, valstybės išdas patirdavo nuostolių dėl bylinėjimosi išlaidų ir apleisto ūkio, tokioje anarchijoje stiprėdavo galingesni, o silpnesni būdavo engiami. Todėl jis neabejojo, kad teismų efektyvumą būtina didinti ir tai yra valstybės interesas: „veiksmingas Tribunolas piliečiams būtų naudingesnis nei vienas pėstininkų pulkas, geriau jau vienu pulku susimažinti kariuomenę“. Autorius ypač akcentavo teismų svarbą visuomenėje, teigė, jog teisingumą vykdančios institucijos yra „stipriausias pamatas ramybei ir turto (saugumui)“ ir „nėra ten laisvės, kur nekaltumas nėra teisiškai apsaugotas“.

Tad šio straipsnio tikslas yra išanalizuoti T. Radzevičiaus siūlymus dėl LDK teismų reformos. Bus siekiama atskleisti pagrindines rankraščio autoriaus išskirtas ydingos bajoriškų teismų veiklos priežastis ir aptarti jo siūlymus, kurie turėjo šią padėtį ištaisyti. Medžiaga išdėstoma taip kaip rankraštyje, t. y. paeiliui aptariamos konkrečioms teismams suformuluotos rekomendacijos. Kartu tekste trumpai apibūdinami svarbiausi aptariamų teismų organizacijos ir veiklos principai. Taip pat stengiamasi palyginti Radzevičiaus siūlymus su Ketverių metų Seime įvykdytomis reformomis. Straipsnyje daugiausia remiamasi tradiciniu istorikų naudojami aprašomuoju – analitiniu tyrimų metodu.

1. Žemės teismas

Daugiausia vietos savo „Pastabose“ T. Radzevičius skyrė žemės teismo institucijai. Kaip žinoma, bajoriški pirmosios instancijos žemės ir pilies teismai buvo įkurti 1564–1566 m. vykusios administracinės ir teismų reformos metu ir veikė iki pat 1792 metų. Žemės teismą sudarė teisėjas, pateisėjis ir raštininkas, renkami pavietų seimeliuose vietos bajorijos – į kiekvienas pareigas buvo renkama po keturis kandidatus, iš jų vieną pasirinkdavo ir tvirtindavo valdovas⁴. Šio teismo kompetencija apėmė daugiausia civilines bajorų žemės valdytojų bylas. Jis turėjo veikti trijų sesijų per metus principu, jos turėjo prasidėti po katalikiškų – Trijų Karalių (sausio 6 d.), Sekminių (gegužės pabaiga – birželio pradžia) ir Šv. Mykolo švenčių (rugsėjo 29 d.) ir tęstis tol, kol bus išspręstos visos teismui pateiktos bylos. 1764 m. konvokaciniame Seime buvo įvykdyta pertvarka: pasikeitė šio teismo sudėtis, kandidatų rinkimo tvarka ir darbo laiko reglamentavimas. Nuo šiol žemės teismą turėjo sudaryti keturi teisėjai ir raštininkas, bajorai turėjo rinkti po vieną kandidatą į kiekvienas pareigas, o valdovas tik formaliai turėjo jas patvirtinti (Zakrzewski, 1997). Ir toliau turėjo būti dirbama trijų sesijų per metus principu, bet kiekvienai sesijai jau buvo nustatytas konkretus šešių savaičių darbo laikas („[Bylų] registrai žemės ir pilies [teismuose]“, 1764). Vėliau dar keitėsi šio teismo darbo laiko reglamentas: 1784 m. Seime nustatyta, kad nuo šiol Trakų, Breslaujos ir Valkavisko žemės teismai dirbs tik vienos sesijos per metus principu (ji turėjo prasidėti lapkričio 2 d. ir trukti 12 savaičių). Įstatyme buvo nurodyta, kad teismai dirbs „be pertraukų“, o teisėjai galės išvykti tik „iškilus didelei būtinybei“ („Trakų vaivadijos pilies ir žemės teismai“, 1784). Nuo 1787 m. pradžios vienos sesijos per metus modeliu (ji turėjo prasidėti spalio 1 d. ir baigtis kitų metų sausio 31 d.) nurodyta dirbti Vilniaus, Ašmenos, Vilkmergės, Kauno,

⁴ Svarbiausia literatūra, skirta žemės teismui: Lappo, 1897; Avižonis, 1975, p. 243–245; Lulewicz, 1999; Vilimas, 2006; Machovenko, 2007, p. 86–88.

Raseinių, Šiaulių, Naugarduko, Lietuvos Brastos, Minsko, Polocko ir Oršos žemės teismams („Kai kurių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vaivadijų...“, 1786).

Žemės teismo pavyzdžiu T. Radzevičius išryškino kai kuriuos bendrus teismų veiklos trūkumus ir ypač teisėjų „klausimą“. Jis pateikė keturis esminius siūlymus: visų teismų teisėjai privalo būti renkami bajorų, turi būti įvestos teisėjų pareigų ėjimo kadencijos, privaloma užtikrinti, kad teisėjai laikytųsi darbo drausmės, be to, būtina išplėsti jų teisinės atsakomybės ribas, o teismai turėtų dirbti tol, kol išspręs visas jiems pateiktas bylas.

Kaip jau minėta, žemės teismo teisėjai buvo renkami bajorų specialiuose susirinkimuose – seimeliuose. Tačiau šioms pareigoms jie buvo renkami visam laikui. T. Radzevičiaus teigimu, asmenys teisėjo pareigoms turėtų būti deleguojami ne iki gyvos galvos, bet tik ketverių metų kadencijai. Tiesa, kadencijų skaičius neturėtų būti ribojamas, bet rinkimuose galėtų dalyvauti tik dorybėmis pasižymintys ir teisės besilaikantys bajorai. Kadencijų teisėjams įvedimas nebuvo išskirtinis T. Radzevičiaus sumanymas. Toks siūlymas jau buvo aiškiai suformuluotas karaliaus Stanislovo Augusto aplinkoje parengtame projekte, kuris bajorijai buvo pristatytas prieš 1790 m. elekcinis seimelis. Tokį principą kai kurių pavių bajorija parėmė (pvz., Lietuvos Brastos, Naugarduko, Oršos, Pinsko, Minsko – jie siūlė nuo 2 iki 5 metų trukmės kadencijas) (Šmigelskytė-Stukienė, 2017, p. 15–16).

Viena iš svarbiausių priežasčių, lėmusių prastą žemės teismo veiklos efektyvumą, anot T. Radzevičiaus buvo tai, kad teisėjai praleidinėjo posėdžius be svarbių priežasčių. Todėl jis numatė užkirsti kelią dalyvauti rinkimuose į teisėjo pareigas tiems iš jų, kurie be pateisinamos priežasties praleidinėjo posėdžius arba buvo nuteisti dėl korupcijos. Kaip pateisinamos nedalyvavimo darbe priežastys jo buvo išskirtos: 1) būtinybė atlikti priesaiką kitame teisme (įrodoma pateikiant atitinkamą tos įstaigos išduotą dokumentą) ir sunki liga (dėl jos buvimo prisiekiamą); 2) išrinkimas pasiuntiniu į Seimą arba į užsienį vykstančią delegaciją (Radzevičius manė, kad žemesniųjų teismų teisėjai neturėtų dirbti Lietuvos Vyriausiąjame Tribunole); 3) užkrečiamų ligų proveržis mieste, kuriame dirba teismas; 4) užsienio priešo invazijos grėsmė. Tiesa, Radzevičius čia taip pat nebuvo originalus – Trečiojo Lietuvos Statuto IV skyriaus 4 ir 38 straipsniai numatė situacijas, kurios pateisino žemės ir pilies teisėjo nedalyvavimą darbe: tai sunki liga, delegavimas į pasiuntinybę ir būtinybė būti kitur savo bylos nagrinėjime. O to paties skyriaus 46 straipsnyje nustatyta, jog žemės teismas gali nedirbti esant karo grėsmei ir kilus epidemijai (Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego, 1744, p. 119, 158, 167–168). Tokiu būdu faktiškai buvo pakartoti visi TLS numatyti pateisinami teismo nedarbo atvejai. Beje, projekte buvo aptartas ir teisėjų kontroliavimo būdas: Radzevičius minėjo bajorų renkamo ir prisaikdinamo teismo kaltintojo pareigybę. Pastarasis esą turėtų prižiūrėti įstatymų vykdymą paviete, turėtų patariamąjį balsą byloje, registruotų teisėjų „nuklydimus“ (buvo išskirtas tik vienas jų – tai posėdžių nelankymas) ir apie tai praneštų nekonkretintai „prižiūrinčiajai valdžiai“⁵. Žinome, kad teismo kaltintojo pareigybė nuo seno egzistavo įvairiose Lietuvos teismuose – žemės, pilies ar Vyriausiojo Tribunolo (Stankevič, 2018b, p. 223–243), bet tokių funkcijų jis niekada nevykdė, jos jam nebuvo priskirtos ir vėliau⁶.

Radzevičiaus teigimu, žemės teismų teisėjai ne tik dažnai be svarbios priežasties praleidinėjo posėdžius, bet ir „tingiai sprendė bylas“. Tokia tvarka, kai buvo nustatyta konkreti sesijos trukmė, neskatino teisėjų stengtis, o tik numatytą laiką „išbūti“ teisme. Esą teisėjai specialiai palikdavo dalį bylų neišspręstų, kad bylininkai visai rodytų teisėjams pagarbą, jų bijotų ir būtų jiems nuolankūs. Todėl

⁵ Vėliau tokia institucija iš tiesų buvo sukurta: 1791 m. birželio 6 d. buvo aktuotas įstatymas, įkūręs vad. Įstatymų sargybą, apie jos funkcijas žr. plačiau: Glemža, 2014, p. 350–364.

⁶ Ketverių metų Seime viešojo kaltintojo pareigybei buvo skirta nedaug dėmesio, remiantis svarstytais projektais jis ir toliau turėjo būti pareigūnas, kuris vykdo teismo paliepiamus ir palaiko kaltinimą baudžiamosiose bylose, žr. plačiau: Sobczak, 1978.

T. Radzevičius pasiūlė, kad žemės teismai ir toliau dirbtų sesijomis po šešias savaites su sąlyga – jei pasibaigus sesijai liktų neišspręstų bylų, tada tektų iš karto pradėti naują sesiją, o ją sustabdyti būtų leidžiama tik tada, kai neliktų spręstinių bylų. Tokia tvarka verstų teisėjus pasistengti „savo pareigas atlikti rūpestingiau ir žvaliau“ – „šis būdas teisėjus padarys tokiais stropiais, kad greitai laiku neliks neišspręstų bylų“.

Vienas iš kertinių viso Radzevičiaus projekto siūlymų buvo teisėjų atsakomybės ribų išplėtimas. Jo teigimu, žemės teismo teisėjų rankose yra piliečių ir jų turto likimas. Tačiau įstatymai tinkamai neapsaugo piliečių nuo teisėjų pasipūtimo, keršto ir tingumo, nes šie negali būti teisiami dėl savo priimamų sprendimų. Esą net valdovo galios buvo apribotos įstatymų, o žemės teismo teisėjų galių niekas nevaržė. Nors teoriškai jie galėjo būti traukiami atsakomybėn, tačiau praktikoje Lietuvos Vyriausiąjame Tribūnole teisėjams keltos bylos esą beveik niekada nebūdavo nagrinėjamos. Taip atsitikdavo ir todėl, jog deputatų (taip vadinti Tribūnole teisėjai) tarpe visada būdavo bent keli žemesniųjų teismų teisėjai, kurie apkaltintuosius gindavo ir užstodavo „kaip bendrininkai arba gerai apmokami įgaliotiniai“. Tą darė, nes esą ir patys panašiai nusižengdavo, todėl visaip stengėsi išvengti sprendimų, kurie ateityje galėtų pasitarnauti kaip pavyzdžiai jiems patiems nubausti. Todėl Radzevičius kategoriškas: „neatsakyti už priimtus sprendimus tai yra laisvė daryti nuodėmes ir bausmių už nusikaltimus panaikinimas“, tai reiškia, kad „teisėjui leidžiama daryti bet kokias neteisybes, vienodai tiek blogus, tiek gerus darbus“. Radzevičius klausia: „kam gi tuomet teisėjai reikalingi? dėl garbės? kad žaistų piliečių likimais?“. Todėl, jo nuomone, žemesniųjų teismų teisėjai ir toliau turėtų būti baudžiami įstatymų numatytais atvejais, tačiau taip pat ir dėl savo priimtų sprendimų. Jis išskyrė šias teisėjų atsakomybę apibrėžiančias situacijas: 1) jei priimdami sprendimą nesivadovauja aiškiais įstatymais (jei tokie yra) arba teisės normas taiko ne pagal jų prasnę; 2) aiškina dokumentą priešingai jo turiniui; 3) teisės reikalavimų neatitinkančius dokumentus pripažįsta teisėtais, o teisėtai sudarytus – negaliojančiais; 4) bylininkams neleidžia pasinaudoti įstatymuose numatytais galimybėmis arba tyčia vilkina bylą; 5) priima sprendimą, kuris prieštarauja byloje pateiktiems įrodymams. Tiesa, autorius visiškai nepalietė bausmių už nusižengimus klausimo.

Kalbėdamas apie teisėjų atsakomybę T. Radzevičius, nors to ir neminėjo, aiškiai rėmėsi prancūzų filosofo Šarlio Monsteskjė veikalu „Apie įstatymų dvasią“. Vienoje vietoje jis net pasitelkė šio autoriaus žodžius, kad teisėjai yra „lūpos, tariančios įstatymų žodžius“, kurie „negali nei riboti įstatymo galios, nei sušvelninti jo griežtumo“ (Montesquieu, 2004, p. 169). Apšvietos filosofų veikaluose ypatingas dėmesys buvo kreipiamas teisei taikyti ir teisėjo vietai teisingumo vykdymo procese. Buvo postuluo-jama būtinybė sukurti aiškią teisę, kurios teisėjai griežtai laikytųsi ir taikytų, tokiu būdu atimant iš jų teisės normų interpretavimo laisvę (Sójka-Zielińska, 2000). Būtent tokia pozicija vyravo ir XVIII a. publicistikoje, taip pat Abiejų Tautų Respublikoje. Remiantis TLS apkaltinti Lietuvos Vyriausiąjame Tribūnole galėjo būti tie žemesniųjų teismų teisėjai, kurie nustatytu metu nedirbtų, ką nors nuteistų ne pagal teisę, neleistų pateikti apeliacijos, vilkintų arba nevykdytų teismo sprendimų (Stankevič, 2018b, p. 385). Vėliau teisėjų atsakomybės ribos kito, bet buvo suformuluota aiški norma: „dėl paties sprendimo teisėjai neturi būti nei šaukiami, nei baudžiami“ („Pareigūnų [bylų] registras Lietuvos...“, 1766; „Pareigūno nusižengimo [sąvokos] išaiškinimas“, 1776). Dauguma T. Radzevičiaus siūlymų buvo būtent susiję su šios nuostatos keitimu. Reikia pažymėti, kad teisėjų pareigų ėjimas iki gyvenimo pabaigos ir atsakomybės dėl priimtų sprendimų nebuvimas buvo tie principai, kurie Abiejų Tautų Respublikoje leido reikšmingai užtikrinti teisėjų, kartu ir teismų nepriklausomumo principą (Płaza, 1997, p. 603).

Kai kurie Ketverių metų Seime realizuoti principai buvo panašūs į tuos, kuriuos siūlė Radzevičius. 1792 m. sausio 3 d. buvo priimtas (o sausio 10 d. aktuotas) įstatymas, skelbęs naujų žemionių teismų įkūrimą, vietoj naikinamų žemės ir pilies teismų („Žemionių teismas“, 1792). Naująjį teismą turėjo

sudaryti dešimt seimelyje renkamų teisėjų, deleguojamų būtent ketverių metų kadencijai. Turėjo būti formuojamos dvi teisėjų sudėtys (po penkis asmenys), kurios pasikeisdamos dirbtų tris sesijas, bet faktiškai ištisai nuo spalio 1 d. iki kitų metų birželio 30 d. (Šmigelskytė-Stukienė, 2017, p. 17–23). Įstatymų leidėjas tuo metu nesigilino į priežastis, leidžiančias nelankyti posėdžių: paminėtas tik pasiteisinimas liga, o kitais atvejais nurodyta stropiai lankyti posėdžius. Tiesa, tai turėjo būti fiksuojama specialiuose dienynuose, kaip ir siūlė T. Radzevičius. Kiek vėliau priimtame Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo įstatyme buvo paliestas ir žemionių teismo teisėjų patraukimo į teismą klausimas. Buvo numatyta teisėjų atsakomybė dėl priimto sprendimo, bet ji apėmė kitokias situacijas, nei numatė Radzevičius. Tai buvo tik uždraudimas bylininkui pateikti apeliaciją įstatymų leidžiamais atvejais ir jau priimto sprendimo turinio keitimas (Stankevič, 2018b, p. 388–389).

2. Pilies teismas

Pilies teismas T. Radzevičiaus pastabose paminėtas tik epizodiškai. Šio teismo kompetencija apėmė daugiausiai baudžiamąsias bylas⁷. Teismą formavo valdovo skiriamas vaivada arba teismo seniūnas. Pilies teismų vadovai turėjo galimybę patys vykdyti teisingumą (posėdžiaudami kartu su raštininku), tačiau paprastai šią teisę perleisdavo savo paskirtiems pareigūnams – pavaduotojui (pavaivadžiui arba paseniūniui), teisėjui ir raštininkui. Posėdžiai turėjo vykti kiekvieną mėnesį ir trukti dvi savaites. 1764 m. reforma palietė ir pilies teismą: nuo šiol jį sudarė pavaivadis / paseniūnis, trys teisėjai ir raštininkas, o posėdžiai nuo šiol turėjo būti rengiami keturių sesijų per metus principu (kiekviena turėjo trukti keturias savaites, jos turėjo prasidėti kovo, gegužės, rugpjūčio ir gruodžio mėnesio pirmosiomis dienomis)⁸. Pilies teismo teisėjų įgaliojimai nutrūkdavo kartu su juos paskyrusio vaivados arba teismo seniūno pareigų pasikeitimu. T. Radzevičius palietė tik tokių teismų formavimo praktiką. Jis teigė, kad pilies teismų formavimo tvarka prieštarauja „respublikos dvasiai“, o seniūnų galios neproporcingai didelės, savo esme panašios į pašų valdžią Turkijoje – esą net Abiejų Tautų Respublikos valdovai neturi galios vienasmeniškai spręsti bajorų bylų ir jos nesigviešia, todėl ir seniūnams to nereikėtų leisti. 1775 m. įstatymas numatė, kad nuo šiol, atsilaisvinus teismo seniūno vietai, vietos bajorai rinks į šias pareigas keturis kandidatus, iš kurių viena tvirtins valdovas, o vaivadų skyrimas ir toliau turėjo išlikti valdovo rankose („Seniūnijos ir karališkieji dvarai“, 1775). T. Radzevičiaus manymu, seimeliuose renkami turėtų būti ir vaivados, ir pilies teismo teisėjai (seniūnai ir vaivados galėtų būti renkami visam laikui, o teisėjai – ketverių metų kadencijai). Esą bajorai, norėdami, kad būtų apsaugotos jų teisės, „žinos ką rinkti“. Reikalavimai rinkti pilies teismų teisėjus buvo suformuluoti ir kelių seimelių 1790 m. instrukcijose pasiuntiniams į Seimą (Šmigelskytė-Stukienė, 2017, p. 15–16), bet jie neteko aktualumo 1792 m. pradžioje pilies teismo instituciją panaikinus.

3. Ribų teismas

Ginčus dėl žemės valdų ribų LDK sprendė vienasmenis pakamario (arba jo pavaduotojo kamarininko) teismas, įsteigtas jau įsigaliojus Antrajam Lietuvos Statutui⁹. Iš pradžių pakamari skirdavo kunigaikšt-

⁷ Svarbiausia literatūra pilies teismo klausimu: Lappo, 1908; Avižonis, 1975, p. 245–247; Machovenko, 2007, 88–89; Šalanda, 2017.

⁸ Plačiau žr. Stankevič, 2017, p. 321. Vėliau, devintajame dešimtmetyje jų darbo laikas buvo keičiamas panašiai kaip ir žemės teismų, steigiant tik vieną, 16 savačių trukmės sesiją per metus (pilies teismų sesija turėjo prasidėti vasario 1 d.), ten pat.

⁹ Pakamario teismo veikla tirta nedaug, čia vienas iš svarbiausių darbų išlieka: Lappo, 1899. Iš kitų darbų paminėti: Avižonis, 1975, p. 247–248; Machovenko, 2007, p. 90–92.

tis savo nuožiūra, o nuo 1588 m. keturis kandidatus į pakamario pareigas jau rinkdavo bajorai vietos seimelyje, o valdovas tik rinkosi iš jų vieną. Įstatymai leido pakamariui pasirinkti vieną arba du padėjėjus – kamarininkus, kuriems šis galėjo pavesti spręsti mažesnės svarbos bylas (kai ginčijamos žemės plotas buvo ne didesnis kaip vienas valakas). Trečiasis Lietuvos Statutas gana detalai reglamentavo šio teismo veiklą, o vėlesni įstatymai jam dėmesio per daug neskyrė. Jo nepalietė ir 1764 m. teismų reforma. Vis dėlto XVIII a. antrojoje pusėje vis dažniau pasigirdo balsų, kritikuojančių šį teismą. Štai jau 1788 m. Vilniaus pavieto seimelio instrukcijoje pasiuntiniams į Seimą pažymėta, jog pakamario teismas yra brangus, ginčų dėl žemės ribų išsprendimas užtrunka pernelyg ilgai. Bajorai siūlė šią padėtį taisyti vietos seimelyje išrenkant keturis bajorus, vadinamuosius asesorius, kurie posėdžiautų kartu su pakamariu (kvorumą sudarytų pakamaris ir du asesoriai), o toks teismas nuo šiol turėjo dirbti ginčo vietoje 6–8 savaičių trukmės sesijoje (Jurgaitis et al., 2015, p. 43).

Panašų požiūrį išsakė ir T. Radzevičius. Jo teigimu, visi teismai tuo metu buvo pripildyti bylų, kurias sukėlė ginčai dėl valdų ribų – „o pakamario teismas yra sunkiai prisišaukiamas ir brangus“. Autoriui teko girdėti apie atvejus, kai neturtingo bajoro palivarke pakamario teismas posėdžiaudavo metus ar net ilgiau ir tokio teismo išlaidos net viršydavo ginčijamos žemės vertę. Jis išvelgė dvi pagrindines pakamario teismo bėdas – toks teismas ilgai užtrukdavo ir pernelyg brangiai kainuodavo. Radzevičius čia pateikė keletą siūlymų. Pirmiausiai turėtų keistis pakamario teismo sudėtis, jis turėtų tapti kolegialiu ribų teismu: kartu su pakamariu turėtų posėdžiauti du vadinamieji asesoriai, kuriais galėtų būti tituliniai pavieto pareigūnai (t. y. nevykdę jokių realių funkcijų) arba specialiai tam renkami ir prisaikdinami asmenys. Autorius nedetalizavo bendro asesorių skaičiaus, bet greičiausiai numatė, jog jų galėjo būti daugiau nei du – kitoje vietoje nurodyta, kad į darbą privalėtų suvažiuoti visi pareigūnai (pakamaris ir asesoriai), ir tik esant pakankamam kvorumui (trims asmenims) turintiesiems svarbesnių reikalų būtų leidžiama išvykti. O neatvykusį į darbą pakamari galėtų pakeisti pirmasis pagal eilę asesorius (to nebūtų imanoma padaryti, jeigu būtų paskirti tik du asesoriai). Kolegialumo principas buvo įtvirtintas ir kitose srityse: numatyta, kad teismo paskirtą tyrimą, apklausą arba kvotą turėtų atlikti du teisėjai (du asesoriai arba pakamaris su asesoriumi), o sprendimą vykdant turėtų dalyvauti net trys (pakamaris ir du asesoriai).

Kitas siūlymas buvo susijęs su teismo darbo vieta ir laiku: teismas turėtų dirbti centriniame pavieto mieste ir sesijomis, spręsdamas bylas, įrašytas į bylų registrą. Sesijos pradžioje turėtų būti nagrinėjami skundai (įrašyti į specialų bylų registrą) dėl bylininkų, neleidusių įvykdyti teismo sprendimo. Šiame teisme taip pat turėtų būti nagrinėjamos vadinamosios smurtinio valdos atėmimo bylos. Tokios bylos turėjo savo specifiką: apskundus dėl smurtinio nekilnojamojo turto atėmimo, teisme tereikėjo pagrįsti dokumentais arba žmonių liudijimais šio turto valdymo faktą ir jis iki bylos nagrinėjimo pabaigos turėjo būti gražinamas buvusiam valdytojui. Paprastai tokias bylas nagrinėdavo žemės teismai, bet dėl atimtos nuosavybės gražinimo per tam tikrą laikotarpį (per 10 savaičių nuo užgrobimo fakto) buvo galima kreiptis į pilies teismus. Radzevičiaus teigimu, tokios bylos turėtų tekti ribų teismui, kuris smurtinio valdos atėmimo atveju turėtų atvykti į ginčijamą žemių vietą, čia apklausti liudininkus ir perduoti jas tam iš bylininkų, kuris jas valdė iki smurtinių veiksmų (šis turtas turėjo likti bylininko valdomas iki bylos išnagrinėjimo iš esmės). Bausti už žemės atėmimą galėtų ir toliau pilies teismas, bet pati byla nuo šiol turėtų būti persiunčiama ne žemės (kaip anksčiau), bet ribų teismui.

Taip pat atskirai buvo aptartas sprendimų vykdymas: priėmus sprendimą, pakamaris su asesoriumi turėtų atvykti į ginčijamą žemę, paženklinoti ribas, ten pat vietoje paskelbti sprendimą ir įvesdinti į valdymą. Tokį sprendimą būtų leidžiama apskusti, tačiau būtų draudžiama priešintis jo įvykdymui. Ši tvarka pernelyg nesiskyrė nuo numatytosios Trečiajame Lietuvos Statute: IX sk. 7 str. leido teikti apeliaciją dėl pakamario teismo sprendimo, bet kartu pakamario teismo sprendimas turėjo būti įvykdytas.

Ketverių metų Seime ribų teismo klausimas buvo suformuluotas nelabai aiškiai. Įsteigiant žemionių teismus buvo nurodyta, kad jie spręs bylas, prieš tai tekusias žemės ir pilies teismams. 1791 m. pabaigoje priimtais įstatymais buvo įkurtos naujos institucijos, vadinamosios ribų komisijos: kiekvienam pavieta penkerių metų kadencijai turėjo būti išrinkta nuo 5 iki 10 komisarų, kurie posėdžiaudami „komplektais“ po 5 asmenis vykdytų žemės valdų atribojimus (Šmigelskytė-Stukienė, 2008). Greičiausiai jiems ir turėjo tekti buvusios pakamario funkcijos, bet jų veiklos principų tuo metu plačiau išplėtoti nespėta. Bet tokiu būdu buvo realizuotas Radzevičiaus postuluojuamas kolegialaus sprendimo priėmimo ribų byloje principas.

4. Trečiųjų teismas

XVIII a. pirmoje pusėje valstybinius teismus (ypač žemės teismus) buvo ištikusi krizė, pasitaikė, jog teismai į posėdžius nesusirinko dešimtmečius (Stankevič, 2017, p. 320). Tokioje situacijoje svarbi alternatyva buvo trečiųjų teismas, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje paplitęs jau XV amžiuje. Nepaisant šių teismų svarbos, jų veikla tirta tik fragmentiškai¹⁰. Įstatymai detaliam nereglementavo tokio teismo sudėties¹¹ ir darbo tvarkos, o tik kai kuriuos klausimus. Trečiasis Lietuvos Statutas (IV sk., 25 str.) reikalavo, kad susitarimai bylinėtis trečiųjų teisme būtų tvirtinami dviejų arba trijų liudytojų antspaudais, o tokio teismo priimtų sprendimų neįgalumas turėjo užtraukti iš viso 10 kapų grašių baudą. Kitas Statuto straipsnis (IV sk., 85 str.) numatė, jog tokio teismo priimtas sprendimas privalo būti įvykdytas. Bet šie teismai negalėjo nagrinėti baudžiamųjų bylų, taip pat išdo ir globėjų atstovaujama nepilnamečių bylų (Zakrzewski, 2013, p. 187). 1726 m. įstatymas konstatavo pasitaikant bandymų naikinti neįtikusius trečiųjų teismo sprendimus kreipiantis į kitus teismus. Įstatymų leidėjai pažymėjo, kad, pasirašius susitarimą dėl bylinėjimosi trečiųjų teisme, byla turės būti nagrinėjama būtent jame, o tik arbitrams nesusitarus dėl sprendimo byla turėjo tekti Lietuvos Vyriausiajam Tribunalui („Trečiųjų arba kompromisinių teismų įtvirtinimas“, 1726). Nors paprastai bylininkai susitardavo bylinėtis be teisės skusti priimtą sprendimą valstybiniam teismui, tačiau, kaip rodo XVIII a. antros pusės pavyzdžiai, pasitaikė ne vienas mėginimas panaikinti trečiųjų teismo sprendimą Lietuvos Vyriausiajame Tribunole (kartais jie baigdavosi sėkme) (Stankevič, 2018b, p. 98–99).

T. Radzevičius apie trečiųjų teismą kalbėjo taip: „Laikau jį pačiu geriausiu; šitas teismas yra vienintelis natūralus ir tinkamas laisvajam žmogui, nes jis renkamas be menkiausio savanaudiškumo šešėlio, o tik pasitikint pasirinktų piliečių dorybėmis.“ Jo teigimu, tokiuose teismuose sprendžiama per mažai bylų, taip neva atsitinka dėl bylininkų „atkaklaus užsispyrimo“. Esą būtų reikalingi net dviejų rūšių tokie teismai: vienas, kuris veiktų kaip iki šiol, t. y. nagrinėdamas bylas kaip pirmosios ir kartu paskutinės instancijos teismas (jeigu nesusitarta kitaip); ir antras, kuriame būtų nagrinėjamos apeliacinės bylos, t. y. jau išspręstos pirmosios instancijos valstybiniuose žemės ir pilies teismuose (bet tik tais atvejais, jeigu ginčo vertė nėra didesnė kaip 50 tūkstančių auksinų). Tais atvejais, kai trečiųjų teismas turėjo veikti kaip apeliacinis, bylininkai turėtų bylą nagrinėjusiam valstybiniam teismui pateikti po šešis kandidatus į arbitro pareigas, o iš jų teismas turėjo deleguoti po tris kiekvienos šalies atstovus. Jie visi turėtų teisę posėdžiauti teisme, o kvorumą sudarytų trys teisėjai. Tokiam trečiųjų teismui pirmininkautų vienas iš dviejų bylininkų pasiūlytų kandidatų, jis turėjo būti pasirenkamas atsitiktiniu būdu – metant burtus. Esant lyginiam teisėjų skaičiui

¹⁰ Svarbesni darbai šia tema: Korowicki, 1826, p. 78–82; Machovenko, 2007, p. 43–46; Gluszak, 2016.

¹¹ Istoriografijoje teigta, jog abi šalys iš savo bičiulių tarpo pasirinkdavo lyginį teisėjų skaičių (jie vadinti arbitrais, jų būdavo skiriama po vieną arba du) ir bendrai sutardavo dėl dar vieno asmens, vadinamo superarbitru, kuris ir pirmininkaudavo trečiųjų teismui (Korowicki, 1826, p. 78–79). Tačiau toks požiūris nebuvo „pakankamai pagrįstas istorijos šaltiniais“ (Machovenko, 2007, p. 44). Iš tiesų, trečiųjų teismo sudėtis iki šiol lieka beveik visiškai netirta.

pirmininkui tektų du balsai. Autoriaus teigimu, toks teismas galėtų veikti kaip aukščiausiasis teismas, bet, kita vertus, buvo numatyta galimybė jo sprendimą apskųsti Lietuvos Vyriausiajam Tribunalui (jeigu nebuvo susitarta bylinėtis be teisės pateikti apeliaciją). Taigi šiuo atveju faktiškai buvo kalbama net apie trijų pakopų teismų sistemą. Projekte buvo paliesti ir kai kurie organizaciniai tokių teismų klausimai: jie turėtų veikti centriniam pavieto mieste, o teisėjai – išsilaikyti savo sąskaita. Materialinis aspektas buvo gana svarbus, nes, kaip rodo turimi pavyzdžiai, – trečiųjų teismas neretai brangiai atsieidavo bylininkams – teisėjus tekdavo išlaikyti savo sąskaita, be to, pasitaikė ir papirkinėjimo atvejų¹². T. Radzevičiaus teigimu, bajorus tapti trečiųjų teismų teisėjais turėjo motyvuoti ne praktinė nauda, o garbė garsėti esant dorybingus ir išmintingus piliečius. Be to, tokiems asmenims valdovas galėtų teikti pirmenybę skirdamas į pareigas ir suteikdamas valdas (seniūnijas). Žinant, kad pastarosios faktiškai būdavo nuperkamos ir reikšmingai pildė valdovo biudžetą, tokie planai nebuvo labai realūs. O ir trečiųjų teismo problematika nesulaukė didesnio Ketverių metų Seimo narių dėmesio.

5. Lietuvos Vyriausiasis Tribunalas

Paskutinis T. Radzevičiaus pastabų skirsnis buvo pavadintas „Lietuvos Tribunalas“. Jame autorius išdėstė būdus, kaip būtų galima pagerinti LDK aukščiausiojo teismo veiklą. Šis teismas buvo įkurtas 1581 m. kaip apeliacinė instancija, turėjusi nagrinėti apskustus sprendimus, priimtus pavietų žemės, pilies ir pakamario teismuose civilinėse ir baudžiamosiose bylose. Jį sudarė pavietų seimeliuose vienerių metų (nuo 1764 m. – pusės metų) kadencijai renkami bajoriškos kilmės teisėjai. T. Radzevičiaus pateikti siūlymai nenumatė iš esmės keisti šio teismo organizacijos. Pirmiausiai autorius atkreipė dėmesį į tai, kad šis teismas sugebėdavo išspręsti tik nedidelę dalį jam teiktų bylų. Net ir tokioje situacijoje, kai žemesnieji teismai dirbo „tingiai“ ir išspręsdavo nedaug bylų, bylininkams aukščiausiajame teisme ilgai tekdavo laukti savo bylos nagrinėjimo. Jis tai pagrindė tokiu pavyzdžiu: įrašius ieškinį į bylų dėl skolų registrą, bylos nagrinėjimo įmanoma sulaukti tik po „keliolikos“ metų, tuo tarpu įsirašius į apeliacinių bylų registrą, bylininkui tekdavo laukti dar ilgiau¹³. Esą jei pavyktų pagerinti žemesniųjų teismų darbą, vyriausiajam teismui kasmet tektų dar daugiau bylų, o tai reikštų, jog apeliacijas pateikę bylininkai savo bylos nagrinėjimo turėtų laukti dar ilgiau. Šią problemą T. Radzevičius pasiūlė išspręsti įsteigiant du tuo pat metu dirbsiančius vyriausiuosius teismus (tribunolus), kurie posėdžiautų visus metus – vienas jų dirbtų Vilniuje, o kitas – Gardine (nuo 1775 m. Lietuvos Vyriausiasis Tribunalas dirbo dviejų sesijų principu, iš jų viena vyko Gardine, o kita – Vilniuje). Abu spęstų tik jiems priskirtose teritorijose gyvenusių bajorų bylas (kaip iki tol). Tačiau siūlymas įsteigti du aukščiausiuosius teismus

¹² Pvz., Slanimo kamarininkas Tomas Kučinskis pasakojo, jog susitaręs bylinėtis trečiųjų teisme sulaukė didžiulių išlaidų: superarbitru (pirmininku) išrinktas Rusijos kariuomenės kapitonas Adomas Tyzenhauzas kartu su žmona ir vaikais „anksti“ atvyko į jo valdą, kur praleido kelis mėnesius, reikalavo jį viskuo aprūpinti, galiausiai pažadėjęs savo palankumą sprendžiant bylą išsireikalavo išduoti jam skolos raštelį 12 tūks. auks., nemažai pinigų pasiėmė gryniaisiais ir dar prisirinko grūdų. Kyšius esą išsireikalavo ir kiti trečiųjų teismo nariai, bet galiausiai ginču objektu buvusią valdą jie priteisė priešininkui – Vilkmergės rotmistrui Juozapui Kačinskiui (iš kurio, beje, taip pat ėmė kyšius). Greičiausiai abi proceso šalys pačios papirkinėjo teisėjus, o paskelbus sprendimą nepatenkintoji šalis juos apskundė, 1789 m. *gruodžio 21 d. Lietuvos Vyriausiojo Tribunalo sprendimas Kučinskų byloje*.

¹³ Autorius, ko gero, kiek perdėjo, bet vis dėlto tendencijos buvo panašios. Yra nustatyta, jog XVIII a. antroje pusėje įsirašiusieji į bylų dėl skolų registrą bylos nagrinėjimo galėjo laukti iki aštuonerių metų, o įsirašiusieji į apeliacinių bylų registrą 20 proc. atvejų bylos nagrinėjimo laukdavo ilgiau nei dešimt metų (Stankevič, 2018b, p. 320–324). Kita vertus, šie skaičiai atspindi tik vidurkį, tikėtina, kad paskutiniaisiais metais šie terminai galėjo būti ilgesni, pvz., yra žinoma, jog 1792 m. Lietuvos Vyriausiasis Tribunalas ėmėsi nagrinėti apeliaciją dėl Telšių žemės teismo sprendimo, priimto 1768 m. (Stankevič, 2018b, p. 332).

nebuvo naujas. Tokiu pat būdu spręsti aukščiausiojo teismo užvertimo bylomis problemą jau 1746 m. siūlė Smolensko pavieto pasiuntinys į Seimą Tadas Eidziatovičius (Michalski, 1958, p. 262), panašūs projektai žinomi ir XVIII a. antroje pusėje (*Anoniminio LDK bajoro valstybės reformų įvairiose srityse projektas (1782)*; Jurgaitis *et al.*, 2015, p. 100, 332). Ir panaši pertvarka buvo įgyvendinta Ketverių metų seimo metu. 1792 m. patvirtintas Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo reformos projektas numatė, kad teisėjai turėjo burtų keliu pasiskirstyti į dvi tuo pat metu dirbančias sudėtis – Pirmuosius ir Antruosius Rūmus (Stankevič, 2018b, p. 156–157).

Taip pat Radzevičius siūlė kiek susiaurinti teismo kompetenciją, o būtent atsisakyti kai kurių bylų, kurias Tribunolas nagrinėjo kaip pirmosios instancijos teismas. Iki šiol šiam teismui tekusios bylos dėl nusikaltimų, įvykdytų teismo darbo vietoje (ši sąvoka apėmė visą miestą, kuriame dirbta), turėjo tekti vietos pilies teismui (Ketverių metų Seimo įstatymas jas iš tiesų perdavė žemionių teismui, „Pareiškimas apie Tribunolo teismą...“, 1792), o užklausas dėl bylų priskyrimo teismams esą galėtų nagrinėti Dvasinis Tribunolas (šis sprendė apeliacines bylas tarp pasauliečių ir dvasininkų), kaip teismas, kuris buvo mažai apkrautas bylomis (o esant reikalui būtų galima įkurti kad ir du Dvasinius Tribunolus). Vienas Radzevičiaus siūlymas buvo susijęs su bylų nagrinėjimo tvarka. Nuo pat Tribunolo įkūrimo galiojo tvarka, jog bylininkai įrašydavo savo ieškinį į specialią knygą, vadinamą bylų registru. Bylos nagrinėtos pagal įsirašymo į knygą eilę. Tačiau vėliau bylos pradėtos skirstyti pagal įvairius principus ir atitinkamai įrašinėti į joms skirtas knygas. Tokiu būdu jų skaičius vis augo, o bandymai su šiuo reiškiniu kovoti buvo nesėkmingi (Stankevič, 2018a). Radzevičius siūlė panaikinti visus bylų registrus, o palikti tik vieną – apeliacinių bylų. Keistusi ir įsirašymo į jį tvarką – nuo šiol bylos būtų nagrinėjamos ne pagal įsirašymo eiliškumą, bet pagal apskūsto žemesniojo teismo priimto sprendimo datą (šie siūlymai nebuvo įgyvendinti).

Aukščiausiųjų teismų darbo trukmė, anot T. Radzevičiaus, pailgėtų ir grįžus prie senesnės teismų posėdžiavimo tvarkos. 1784 m. seimas panaikino popietinius posėdžius, nurodęs teisėjams darbo dienas (jos neapėmė tik sekmadienių ir svarbiausių katalikiškų švenčių dienų) dirbti nepertraukiamai nuo 8 iki 13 valandos („Teismų sesijos“, 1784). Iki tol galiojo TLS IV sk. 46 str. numatyta tvarka: žemės (ir kiti) teismai dirbdavo nuo ryto iki mišparų su pertrauka pietums. Bet vėlesni įstatymai teismo posėdžių laiko jau nekeitė. Beje, ten pat Radzevičius kritikavo ir vadino ydingu paplitusį paprotį maršalkai rengti prabangius pietus – juose esą būdavo piktnaudžiaujama svaigiaisiais gėrimais, rezgamos intrigos. Tai jis vadino tuščia prabanga, dėl kurios tik nedaugelis galėjo tikėtis eiti teismo primininko pareigas¹⁴. Jo teigimu, maršalką reikėtų įpareigoti laikytis taupumo, o šias pareigas pasikeisdami turėtų eiti asmenys, užimantys senatorių arba ministro postus (tokiu būdu, matyt, norėta padidinti šio teismo prestižą).

Galiausiai keli Radzevičiaus siūlymai buvo susiję su teisėjo pareigybe, bet jie nebuvo labai nuoseklūs. 1726 m. įstatymas iš Tribunolo teisėjo priesaikos pašalino punktą, kad jis nesiekė šių pareigų eiti, nedėjo tam pastangų („Apie deputatų priesaikas“, 1726). Tai buvo padaryta siekiant išvengti melagingų priesaikų. Radzevičiaus manymu, šį punktą reikėtų gražinti, tokiu būdu pašalinti ginčus, kildavusius rinkimų metu. Bet kitas siūlymas buvo kaip tik susijęs su prievole siekti Tribunolo teisėjų pareigų: esą kiekvienas bajoras, norintis gauti pareigybę paviete ar privilegiją (tikriausiai turtui valdyti), turėtų prieš tai padirbėti aukščiausiojo teismo teisėju arba šią prievolę atliktų per trejus metus nuo pareigų / privilegijos gavimo. Tribunolo teisėjų pareigos, Radzevičiaus manymu, turėtų būti apmokamos. Tiesa, nebuvo nurodytas atlyginimo dydis, o tik jo šaltinis: eilinių teisėjų algas dengtų juos delegavę pavietai iš padūmės mokesčio surinktų pinigų, o maršalo atlyginimą – valstybės išdas. Tačiau 1792 m. refor-

¹⁴ Iš tiesų, šių pareigų realiai galėjo tikėtis beveik vien tik diduomenės atstovai, žr. plačiau: Wierzchowiecka, 2003; Walden, 2013.

mose buvo grįžtama prie 1768 m. įvykdytos (tuo metu nepasiteisinsios) reformos modelio – teisėjų ir teismo pirmininko atlyginimai turėjo būti mokami iš valstybės išdo („Tribunolo teismas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, 1792).

Radzevičiaus siūlymuose nedaug dėmesio buvo skirta teisiniam išsilavinimui. Jis pripažino, jog „reikia jaunuolius vesti teisės pažinimo link“, o tinkamiausias tam kelias būtų leisti keliems jauniems bajorams posėdžiauti kartu su teisėjais. Prieš priimant sprendimą byloje, jie galėtų pasisakyti apie bylą, tai išryškintų jų išmintį, gabumus ir privalumus, o teismas galėtų išduoti liudijimus apie jaunuolių tinkamumą teisėjo pareigoms. Tiesa, pažymėta, kad „ne kiekvienas teisėjas gali įskiepyti tinkamus principus, nes jų pats neturi“. Tik trumpai Radzevičius užsiminė apie gynėjų bei įgaliotinių teisinį išprusimą. Kalbėdamas apie galiojančią praktiką teigė, jog „gynėjai ir bylų patikėtiniai gali išmokyti tik sudrumstos teisės, o ne teisingo jos supratimo, geriau būtų jei profesoriai jaunimą jurisprudencijos mokytų mokyklose“. Tokiu būdu didelio poreikio lavinti būsimų teisėjų aukštosiose mokyklose Radzevičius nematė, tokią būtinybę taikydamas nebent kitų teisinių profesijų atstovams. Beje, jis netgi numatė galimybę, kad teisėjas galėtų būti beraštis: jis siūlė balsavimo būdą sprendimo priėmimo metu susieti su raštingumu – raštingi galėtų balsuoti slapta, o neraštingi tik arba viešai (tai esą juos skatintų siekti raštingumo), arba apskritai neturėtų teisės balsuoti.

Išvados

1. „Piliečio pastabose apie LDK teismus“ Pinsko pavieto taurininkas Teodoras Radzevičius išdėstė LDK bajoriškų teismų trūkumus ir pateikė pasiūlymų dėl jų veiklos pataisymo. Jo teigimu, blogą teismų funkcionavimą daugiausia lėmė šios priežastys: netinkama teisėjų skyrimo tvarka ir neužtikrinimas, kad teisėjai tinkamai atliktų savo pareigas, bei ydingas teisingumo vykdymo institucijų veiklos organizavimas (darbas pernelyg trumpose sesijose).
2. Teismų apkrovimo bylomis problemą T. Radzevičius siūlė išspręsti didinant teismo sesijų skaičių (dėl žemės teismų), siaurinant teismo kompetenciją (perduodant dalį bylų kitiems teismams) ir steigiant papildomus teismus (dėl Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo ir Dvasinio Tribunolo) bei išplečiant esamų teismų veiklos apimtį (dėl trečiųjų teismo).
3. Svarbiausi T. Radzevičiaus siūlomos teismų reformos postulatai buvo šie: visuotinis teisėjų renkamumas, teisėjų kadencijų įvedimas, teisėjų atsakomybės ribų išplėtimas, kolegialus bylų nagrinėjimas. Dalis šių principų buvo įgyvendinta Ketverių metų Seime.
4. T. Radzevičiaus projekte labai ryški Trečiojo Lietuvos Statuto teisės įtaka, tam tikrais atvejais jo siūlymų įgyvendinimas reikštų grįžimą prie šiame kodekse nustatytos tvarkos.
5. Projektas neabejotinai atspindėjo platesnę bajorijos diskusiją teisės ir teismų reformos klausimais, nes dažnu atveju siūlyti jau viešoje erdvėje žinomi sprendimai.

Literatūra

Abiejų Tautų Respublikos Seime priimti įstatymai

„Apie deputatų priesaikas“ (1726). *Volumina Legum*, 6, 240–241.

„Trečiųjų arba kompromisinių teismų įtvirtinimas“ (1726). *Volumina Legum*, 6, 249.

„[Bylų] registrai žemės ir pilies [teismuose]“ (1764). *Volumina Legum*, 7, 177.

„Pareigūnų [bylų] registras Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Tribunole“ (1766). *Volumina Legum*, 7, 237.

„Seniūnijos ir karališkieji dvarai“ (1775). *Volumina Legum*, 8, 91–93.

„Pareigūno nusižengimo [sąvokos] išaiškinimas“ (1776). *Volumina Legum*, 8, 572.

„Teismų sesijos“ (1784). *Volumina Legum*, 9, 21.

- „Trakų vaivadijos pilies ir žemės teismai“ (1784). *Volumina Legum*, 9, 23.
- „Kai kurių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vaivadijų ir pavietų žemės ir pilies teismų sesijų pakeitimas“ (1786). *Volumina Legum*, 9, 38.
- „Būdas surasti pajamų iš bajorų ir dvasininkų valdų Lenkijoje ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“ (1789). *Volumina Legum*, 9, 91.
- „Žemionių teismas“ (1792). *Volumina Legum*, 9, 370–375.
- „Tribunolo teismas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“ (1792). *Volumina Legum*, 9, 389.
- „Pareiškimas apie Tribunolo teismą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“ (1792). *Volumina Legum*, 9, 416.

Archyviniai šaltiniai

- Anoniminio LDK bajoro valstybės reformų įvairiose srityse projektas* (1782), Čartoriškių biblioteka Krokuvoje, rankraštis nr. 1718, p. 3–46 (Projekt obywatelski na sejm r. 1782 dla W. X. Litewskiego).
- Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimas Kučinskų byloje* (1789 m. gruodžio 21 d.), LVIA, f. SA, b. 519, l. 153–162.
- Teodoro Radzevičiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškų teismų reformos projektas* (1784–1790), LVIA, f. 1135, ap. 2, b. 61, l. 9–11v.

Specialioji literatūra

- Avižonis, K. (1975, II leid.). *Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais*. Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.
- Glemža, L. (2014). Įstatymų sargyba 1791–1792 m. Iš Šmigelskytė-Stukienė, R. ir kt. (2014). *Modernios administracijos tapsmas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 metais. Kolektyvinė monografija*. Vilnius: Petro ofsetas [Lietuvos istorijos institutas], 350–364.
- Gluszak, M. (2016). Problematyka sądownictwa polubownego w rezolucjach Rady Nieustającej. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 68 (2), 85–108, <https://doi.org/10.14746/cph.2016.69.2.06>
- Korowicki, A. (1826). *Proces cywilny litewski*. Wilno: Józef Zawadzki własnym nakładem.
- Jurgaitis, R., Stankevič, A. ir Verbickienė, A. (par.) (2015). *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, Parlamentarizmo istorijos tyrimų centras.
- Lappo, I. I. (1908). Grodskii sud v Velikom Kniazhestve Litovskom v XVI stoletii. *Zhurnal Ministerstva Narodnago Prosveshcheniia*, 13, 51–113.
- Lappo, I. I. (1899). Podkomorskii sud v Velikom Kniazhestve Litovskom v kontse XVI i nachale XVII veka. *Zhurnal Ministerstva Narodnago Prosveshcheniia*, 324, 341–403.
- Lappo, I. I. (1897). Zemskii sud v Velikom Kniazhestve Litovskom v kontse XVI veka. *Zhurnal Ministerstva Narodnago Prosveshcheniia*, 311, 263–301.
- Lulewicz, H. (1999). Sąd ziemski braslawski w świetle zachowanych ksiąg ziemskich z lat 1603–1632. *Miscellanea Historico – Archivistica*, 10, 151–161.
- Machovenko, J. (2007). *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: diskusiniai klausimai*. Vilnius: Justitia.
- Michalski, J. (1958). *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII wieku. Część I*. Wrocław–Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Montesquieu (2004). *Apie įstatymų dvasią* (iš prancūzų kalbos vertė Vita Malinauskienė). Vilnius: Mintis.
- Plaza, S. (1997). *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym. Cz. I: X–XVIII w*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Sobczak, J. (1978). Urzędy oskarżycieli publicznych w rozpatrywanych przez deputację do ułożenia „kodeksu Stanisława Augusta“ projektach reform oraz w praktyce sądów ziemiańskich. *Problemy Praworządności*, 8–9, 83–90.
- Sójka-Zielińska, K. (2000). Wizerunek sędziego w kulturze prawnej epoki Oświecenia, Iš Polkowska, G. (red.) (2000). *Prawo i ład społeczny. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Annie Turskiej*. Warszawa: Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. Katedra Socjologii Prawa, 304–313.
- Stankevič, A. (2018a). Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiojo tribunolo raštvedyba: bylų registrų knygos, Iš Dubonis, A. (sud.) (2018). *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 6. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 333–358.
- Stankevič, A. (2018b). *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veikla XVIII amžiaus antroje pusėje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Stankevič, A. (2017). Priežastys, dėl kurių nutrūkdavo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavietų žemės ir pilies teismų veikla XVIII amžiaus antroje pusėje, Iš Valikonytė, I. ir Šlimienė, N. (sud.) (2017). *Lietuvos Statutas: Temidės ir Klėjos teritorijos*. Straipsnių rinkinys. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 319–331.

- Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego* (1744, 5 leid.). Wilno: w drukarni J. K. M. Akademickiey Societatis JESU.
- Šalanda, A. (2017). Sąd grodzki grodzieński za czasów Wazów (1587–1668): stan badań i źródła. *Rocznik Lituanistyczny*, 3, 47–80, <http://dx.doi.org/10.12775/RL.2017.3.03>
- Šmigelskytė-Stukienė, R. (2008). Išmatuoti erdves: ribų komisijų įkūrimas ir jų veikla 1791–1792 metais, Iš Šmigelskytė-Stukienė, R. (sud.) (2008). *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*. Mokslinių straipsnių rinkinys. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 223–251.
- Šmigelskytė-Stukienė, R. (2017). The Modernisation of the Court System in the Grand Duchy of Lithuania: Changes to the Organisation of the Local District Courts and Regulation of Judges' Duties in 1764–1793'. *Lithuanian Historical Studies*, 21, 1–30, <https://doi.org/10.30965/25386565-02101002>
- Vansevičius, S. (2002). Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų sistemos tobulinimas XVII–XVIII amžiais. *Teisė*, 45, 147–153.
- Vilimas, D. (2006). *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Walden, A. (2013). Marszałkowie świeccy Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1633–1648. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 65 (1), 143–173.
- Wierzchowicka, I. (2003). Z dziejów Trybunału Litewskiego doby stanisławowskiej. Marszałek – „rządca koła“. *Acta Universitatis Wratislaviensis, Prawo*, 285, 101–118.
- Zakrzewski, A. B. (1997). Ograniczenie przez sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego monarszego prawa mianowania urzędników sądowych w XVII–XVIII w., Iš Kiaupa, Z., Mickevičius, A. ir Sarcevičienė, J. (red.) (1997). *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 173–186.
- Zakrzewski, A. B. (2013). *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.)*. *Prawo – ustrój – społeczeństwo*. Warszawa: wydawnictwo campidoglio.
- Zdrójkowski, Z. (1958). Nieznane litewskie projekty karne Józefa Weysenhoffa z 1792 r. (Nowoodnalezione materiały do dziejów kodyfikacji Stanisława Augusta). *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 10 (1), 91–123.

Proposals of the Pinsk District Nobleman Teodor Rodziewicz Regarding the Improvement of the Activities of the Nobility Courts in the Grand Duchy of Lithuania (Late 18th Century)

Adam Stankevič
(Lithuanian Institute of History)

S u m m a r y

This article analyzes the project for the improvement of the activities of the nobility (land, castle, border, arbitral tribunal and the Supreme Tribunal of Lithuania) courts of the Grand Duchy of Lithuania prepared by Teodor Rodziewicz, a nobleman of the Pinsk district, having the title of cup-bearer. The project was written between 1784 and 1790. The aim of the article is to reveal the main reasons for the flawed activities of the nobility courts, as singled out by the author of the manuscript, and to discuss his suggestions, which were aimed at remedying this situation. According to Rodziewicz, the poor functioning of the courts was mainly due to the following reasons: inadequate procedure for appointing judges and failure to ensure that judges perform their duties properly as well as the faulty organization of justice administering institutions (where sessions were too short). He proposed to solve the problem of the heavy workload of courts by increasing the number of court sessions (with regard to land courts), by limiting the jurisdiction of the court (transferring some cases to other courts) and by establishing additional courts (with regard to the Supreme Tribunal and the Spiritual Tribunal) or by expanding the scope of activities of the existing courts (with regard to arbitral tribunals). The most important postulates of the judicial reform proposed by T. Rodziewicz were the following: general election of judges, introduction of the fixed terms of office for judges, extension of the areas of responsibility of judges, and collegial examination of cases. Some of these principles were implemented in the Four-Year Sejm.

Pinsko pavieto bajoro Teodoro Radzevičiaus siūlymai dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškų teismų veiklos pagerinimo (XVIII amžiaus pabaigoje)

Adam Stankevič

(Lietuvos istorijos institutas)

S a n t r a u k a

Straipsnyje analizuojamas Pinsko pavieto taurininko Teodoro Radzevičiaus parengtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškų teismų (žemės, pilies, ribų, trečiųjų ir Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo) veiklos pagerinimo projektas. Jis buvo surašytas tarp 1784 ir 1790 m. Straipsnyje siekiama atskleisti pagrindines rankraščio autoriaus išskirtas ydingos bajoriškų teismų veiklos priežastis ir aptarti jo siūlymus, kurie turėjo šią padėtį ištaisyti. Radzevičiaus teigimu, blogą teismų funkcionavimą daugiausia lėmė šios priežastys: netinkama teisėjų skyrimo tvarka ir neužtikrinimas, kad teisėjai tinkamai atliktų savo pareigas, bei ydingas teisingumo vykdymo institucijų veiklos organizavimas (darbas pernelyg trumpose sesijose). Teismų apkrovimo bylomis problemą jis siūlė išspręsti didinant teismo sesijų skaičių (dėl žemės teismų), siaurinant teismo kompetenciją (perduodant dalį bylų kitiems teismams) ir steigiant papildomus teismus (dėl Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo ir Dvasinio Tribunolo) bei išplečiant esamų teismų veiklos apimtį (dėl trečiųjų teismo). Svarbiausi Radzevičiaus siūlomos teismų reformos postulatai buvo šie: visuotinis teisėjų renkamumas, teisėjų kadencijų įvedimas, teisėjų atsakomybės ribų išplėtimas, kolegialus bylų nagrinėjimas. Dalis šių principų buvo realizuota Ketverių metų Seime.

Adam Stankevič – Lietuvos istorijos instituto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos skyriaus mokslo darbuotojas, humanitarinių mokslų daktaras. 2018 m. paskelbė monografiją „Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veikla XVIII amžiaus antroje pusėje (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas). Mokslinių tyrimų kryptys: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų istorija, nusikalstamumo istorija, pagalbiniai istorijos mokslai (diplomatika).

Adam Stankevič, the researcher at the Department of History of the Grand Duchy of Lithuania at the Lithuanian Institute of History; PhD in Humanities. In 2018 published a monograph *Activities of the Supreme Tribunal of Lithuania in the Second Half of the 18th Century* (Vilnius: Lithuanian Institute of History). Research interests: history of courts of the Grand Duchy of Lithuania, history of crime, auxiliary sciences of history (diplomacy)